

Ю. В. Громик – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки

Особливості дієслівної словозміни в українських говірках берестейсько-пінського Полісся (на матеріалі записів місцевого фольклору)

Роботу виконано на кафедрі історії та культури української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті проаналізовано характерні особливості словозміни дієслова українських говірок берестейсько-пінського Полісся, відбиті в записах місцевого фольклору. Більшість прокоментованих морфологічних явищ берестейсько-пінських говірок – власне українські інновації, ареал яких охоплює всі північноукраїнські діалекти.

Ключові слова: говірка, словозміна, дієслово, форма, флексія, аналогія.

Ю. В. Громик. Особенности словоизменения глагола в украинских говорах брестско-пинского Полесья (на материале записей местного фольклора)

В статье проанализированы характерные особенности словоизменения глагола украинских говоров брестско-пинского Полесья, отраженные в записях местного фольклора. Большинство прокомментированных морфологических явлений брестско-пинских говоров – собственно украинские инновации, ареал которых охватывает все северно-украинские диалекты.

Ключевые слова: говор, словоизменение, глагол, форма, флексия, аналогия.

Y. Hromyk. Features of verb's case inflection in sayings of Brest-Pinsk Polissya (on the base of local folklore notes)

The characteristic features of case inflection of verbs in Ukrainian sayings of Brest-Pinsk Polissya reflected in the local folklore notes are analyzed in the article. Majority of morphological facts of Brest-Pinsk's sayings that were commented in article – are Ukrainian innovations, area of which includes all the North-Ukrainian dialects.

Key words: saying, morphological fact, verb, form, ending, analogy.

Берестейсько-пінські говірки, розміщені на межі зіткнення української та білоруської мов, дотепер залишаються предметом наукових суперечок. Більшість вітчизняних та зарубіжних діалектологів доводять належність їх до українського діалектного простору. І лише білоруські вчені ігнорують переконливі дані лінгвогеографічних досліджень та тлумачать цей ареал як південно-західне білоруське наріччя.

Надійним джерелом фактичного матеріалу при вивченні Берестейщини та Пінщини може слугувати двотомний збірник “Песенны фальклор Палесся”, упорядкований білоруським дослідником Володимиром Роговичем. У книзі вміщено фольклорні тексти, зафіксовані в основному на території Кобринського та Пінського районів Брестської області Білорусі, а отже, співвідносні з українськими говірками центральної та східної частин берестейсько-пінського ареалу. У передмові до книги за усталеною в

білоруській науці традицією зауважено, що фольклорні тексти зберігають лексичні, фонетичні і морфологічні особливості південно-західних білоруських говірок. Помилковість останнього твердження легко довести в процесі аналізу діалектних явищ на рівні дієслівних форм.

Відмінності у системі дієслівних форм у досліджуваних говірках стосуються в основному оформлення інфінітива, зворотних дієслів та основних тенденцій системи діалектного дієвідмінювання.

Функцію показника інфінітива в більшості говірок незалежно від характеру кінцевого звука основи виконує суфікс *-ти* (за специфікою білоруської графіки – *-ты*): *спожыты* (ПФП II, 74), *куваты, одмыкаты* (ПФП II, 77), *вытаты* (ПФП II, 190), *ломаты* (ПФП II, 298), *ткаты* (ПФП II, 299), *подылыты, нэсты* (ПФП II, 464), пор.: „*То тыі мосты, то тыі мосты, шо коровая нэсты*” (ПФП II, 464), „*Да бэры ж, зятёк, дочку, да ювмэй шановаты*” (ПФП II, 254). Суфікс *-т'* засвідчено спорадично і тільки у випадках, якщо дієслово має відкриту інфінітивну основу: *знать* (ПФП II, 297), *заіхать* (ПФП II, 456), *казать* (ПФП II, 463), пор.: „*Выйду ж я на вулоньку – слэдка знать, гэто ж мою дочэньку пов'ёз зять*” (ПФП II, 298). У говірках східної (пінської) групи трапляються інфінітиви з суфіксом *-т'і*, який, щоправда, засвідчено тільки в закритих інфінітивних основах у наголошеній позиції: *мэсті, нэсті* (ПФП I, 214), *місті* (ПФП I, 156), *імті, пэкті* (ПФП II, 23), *помогті* (ПФП II, 38), *высті* (ПФП II, 35), а також у похідних типу *вынэсті* (ПФП II, 38), пор.: „*Прышла з корчомкы, стала хату місті, а нэвістку шле в полэ обід нэсті*” (ПФП I, 156); „*А свекровка кажэ: „Трэба в полэ обід нэсті”*” (ПФП I, 214). Варіант *-ц'і* цього суфікса в говірках із типово північноукраїнським характером трапляється виключно в дієсловах із закритою інфінітивною основою на [с], а отже, відбиває не регулярний для білоруської мови процес [т'] > [ц'], а результат прогресивної контактної асиміляції за способом творення [с'т'] > [с'ц']: *вэсці* (ПФП II, 22), пор.: „*Коб ужэ нэ шыты, а вэсці хозяйство і годоваты дытэй*” (ПФП II, 22). У говірках берестейсько-пінського ареалу простежено й інфінітиви з закритою основою на

задньоязиковий чи фарингальний, оформлені за допомогою суфікса *-чи* (графічно – *-чы*): *лэгчы, стэрэгчы* (ПФП II, 71), пор.: „*Став мэншу коло пэчы коровая стэрэгчы*” (ПФП II, 71), „*Коб було вишырох лэгчы коровая стэрэгчы*” (ПФП II, 71), пор. також похідну від незасвідченого інфінітива **січи* ‘сікти’ форму майбутнього часу *січыму* (ПФП I, 178), пор.: „*Сухую елыну січыму-рубатыму, а до матэнькы в гостыну буватыму*” (ПФП I, 178).

В оформленні зворотних дієслів в досліджуваних говірках використовується кілька фонетичних варіантів зворотної частки, яка лексикалізувалася з дієсловом, послідовно виступаючи стосовно нього у постпозиції. Так, основним її аломорфом є форма *са* зі стверділим свистячим: *золицатыса* (ПФП I, 423), *ровнятыса* (ПФП I, 304), *дывытыса, журытыса, зажурывса, нарадывса* (ПФП I, 132), *напывса* (ПФП I, 227), *одхылывса, зародывса* (ПФП I, 230), *нагневавса* (ПФП I, 339), *поклоньласа* (ПФП II, 27), *годоваласа, мыласа* (ПФП II, 309), *впыласа, утэрласа* (ПФП I, 146), *повэласа, любылыса* (ПФП I, 194), *розышлыса* (ПФП I, 170), *доблудюса* (ПФП I, 167), *нэ ожэнюса* (ПФП I, 293), *спустюса* (ПФП I, 305), *журбуйса, покрасуйса* (ПФП I, 161), *сейса* (ПФП I, 338), *подывытэса* (ПФП II, 76), *бойтэса* (ПФП II, 296), *кіньтэса* (ПФП II, 335) та ін., пор.: “*Ох, умру ж я, умру, шчэ ж буду дывытыса, як прыдэ ж мылый да по мні журытыса*” (ПФП I, 132); “*Мы любылыса, нэ повэласа ж взяты*” (ПФП I, 194). У дієсловах, що закінчуються на голосний, зворотна частка часом реалізується в усіченому варіантові *-с*: *розжыватыс* (ПФП II, 22), *ўбыратыс* (ПФП II, 26), *посмыятыс* (ПФП II, 43), *подывытыс* (ПФП II, 34), *роскыдатыс* (ПФП II, 29), *дывытыс* (ПФП II, 280), *одозвалас* (ПФП I, 331), *курылас, журылас* (ПФП I, 397), *прыймалас* (ПФП II, 260), *покорыс, поклоньс* (ПФП II, 401) та ін., пор.: “*Ох, коб жэ ж я подпаляна, то й горіла б, ны курылас*” (ПФП I, 397); “*Покорыс, дівонько, покорыс, батэньку до ножок поклоньс*” (ПФП II, 401). У дієслівних формах минулого часу середнього роду представлено варіант цієї частки *-со*: *судылосо* (ПФП I, 171), *розтыклосо, начыналосо* (ПФП II, 23), *почыналосо* (ПФП II, 44), *скончылосо* (ПФП II, 32), *заховалосо, годовалосо* (ПФП II, 345), *годовалосо,*

чосалосо (ПФП II, 309) та ін., пор.: “*З намы годовалосо да ёд нас заховалосо*” (ПФП II, 345); “*Я ж любыв-кохав, нэ судылоса взаты*” (ПФП I, 171). Одним випадком представлено варіант зворотної частки *-с’о*: *кланяйсё* (ПФП II, 477), пор.: “*Молода, золотэ зэрнетко, кланяйсё батэнько нызэнько*” (ПФП II, 477).

Ряд діалектних явищ засвідчено в системі особово-числових форм теперішнього-майбутнього часу зворотних дієслів. Так, у 2 особі однини простежено різні наслідки поліетапності звукових модифікацій у звукосполучі [шс’], а саме: [шс], [с:], [с]: *нагорэшса, напасэшса* (ПФП I, 21), *нагорэсса, набушуісса, наісса, нап’есса* (ПФП I, 24), *стрінэсса* (ПФП I, 30), *наплачэсса, найысыса* (ПФП I, 25), *жэнысса* (ПФП I, 80), *нажывэсса* (ПФП II, 29), пор.: “*Ны крач ворон – найысыса*” (ПФП I, 25); “*Пуйдэши замуж – нажывэсса, нажывэсса, наплачэсса*” (ПФП I, 25).

Зворотні дієслова у 3 особі однини та 3 особі множини засвідчують результат асиміляції за місцем і способом творення з подальшою депалаталізацією [т’с’] > [ц:] : *мудруіцца, лынуіцца* (ПФП, I, 314), *втыраіцца, пытаіцца* (ПФП II, 441), *заворочаіцца* (ПФП II, 39), *здороваіцца, цылуіцца, называіцца* (ПФП II, 42), *начынаіцца* (ПФП II, 43), *ропоражайца* (ПФП II, 35), *кланяіцца* (ПФП II, 28), *садяцца* (ПФП II, 25), *стараіцца, торгуюцца* (ПФП II, 36), *стараюцца, зачыняюцца* (ПФП II, 27), *дражняцца* (ПФП II, 32), пор.: “*Котра й в танку мудруіцца – на загоны й лынуіцца*” (ПФП I, 314); “*І хустынкою втыраіцца, свого дытятка пытаіцца*” (ПФП II, 441).

В особових формах теперішнього-майбутнього часу дієслів I дієвідміни простежено звуження і підвищення артикуляції ненаголошеного [e] > [i] в позиції після [й]: *набушуісса*¹ (ПФП, I, 24), *мудруіцца, лынуіцца* (ПФП, I, 314), *втыраіцца, пытаіцца* (ПФП II, 441), *заворочаіцца* (ПФП II, 39), *здороваіцца, цылуіцца, называіцца* (ПФП II, 42), *начынаіцца* (ПФП II, 43), *ропоражайца* (ПФП II, 35), *стараіцца* (ПФП II, 36), *кланяіцца* (ПФП II, 28), *маімо, порубаімо* (ПФП, II, 329), *знайтэ, мынайтэ* (ПФП, I, 414) та ін., пор.: “*Ой, шчо ж вы мэнэ*

¹ Упорядковуючи до друку фольклорні тексти, упорядник літерою *i* після голосних та на початку слова послідовно позначив звукосполучення [йі].

да ны знайтэ, ой, шчо ж вы мэнэ да мынайтэ” (ПФП, I, 414), *“Еі батэнько ў воріт стоіть, у воріт стоіть, хустку дэржыть і хустынкаю втыраіцца, свого дытятка пытаіцца”* (ПФП, II, 441).

У гавірках брестсько-пінського ареалу простежено відмінності супроти літературної мови в оформленні 1 особи однини та 3 особи множини дієслів, основа яких закінчується на губний приголосний. У названих формах, що відбивають дію граматичної аналогії, спостережено специфічний наслідок депалаталізації губних – двофонемні сполуки типу *губний + н’*: *ламню* (ПФП I, 99), *выламню* (ПФП I, 168), *вылэмню* (ПФП I, 110), *ламнють* (ПФП II, 54), пор.: *“Копытамы да корінне б’ють, да шапкамы голлечко ламнють”* (ПФП II, 54). Форма 3 особи множини *каплють* (ПФП I, 145), зумовлена аналогічним вирівнюванням, натомість засвідчує появу звукосполуки *губний + л’*, пор.: *“Каплють моі слюзкы на білэнькы хвартушкы”* (ПФП I, 145).

Дієслова II дієвідміни у формі 1 особи однини теперішнього-майбутнього часу переважно не знають наслідків чергування приголосних [д], [т], [з], [с] із шиплячими у кінці основи, що пояснюється аналогією до форм решти осіб: *заходю, знаходю* (ПФП I, 317), *сэдю* (ПФП I, 373), *мусю* (ПФП II, 95), *ходю* (ПФП II, 225), *просю* (ПФП I, 103), *садюся* (ПФП II, 456), *доблудюса* (ПФП I, 167), *спустюса* (ПФП I, 305), *повісю* (ПФП I, 355), *покотю* (ПФП I, 77), *пустю* (ПФП I, 110), *пусьтю* (ПФП I, 98), *доносю* (ПФП I, 158) та ін., пор.: *“Нэ по бэрэжску ходю да нэ вуточку клычу”* (ПФП II, 225); *“Ны пустю ж, дочэнько, сад туптоваты”* (ПФП I, 110). У частині гавірок, де відповідне чергування відбувається, натомість представлено заступлення африкати [дж] фрикативним [ж]: *хожу, сажу* (ПФП I, 98), пор.: *“По саду хожу, виноград сажу”* (ПФП I, 98).

Дієслова I дієвідміни з основою на задньоязиковий та фарингальний у 1 особі однини та 3 особі множини теперішнього-майбутнього часу відбивають збереження [г], [к], [х] без заступлення їх шиплячими: *могу* (ПФП II, 446), *пыкуть* (ПФП II, 408), *пэкуть* (ПФП II, 23), *посіку* (ПФП I, 437) та ін., пор.:

“Ліпи могу тысяч даты, чым тыбэ розвынчаты” (ПФП II, 446); “Шовковы й дымы ідуць, дівоньцы коровай пыкуць” (ПФП II, 408).

Дієслова II дієвідміни в 3 особі однини теперішнього-майбутнього часу за аналогією до відповідних форм I дієвідміни мають флексію *-e*: *ловэ* (ПФП II, 196), *вложэ* (ПФП II, 160), *скосэ, отпросэ* (ПФП I, 128) та ін., пор.: “Ой, голубок на сэдалко ловэ, за собою голубку вэдэ” (ПФП II, 196). Форма 3 особи однини *люблэ* (ПФП I, 249) засвідчує результат аналогії не тільки на флективному рівні, але й у кінці основи: поява двофонемної сполуки типу “губний + л” зумовлена вирівнюванням за зразком форм типу *сипле*, пор.: “Ой, одын кажэ, шчо ж Марусёньку люблэ” (ПФП I, 249). Одним випадком представлено зворотний процес – переоформлення дієслова I дієвідміни в 3 особі однини за зразком відповідних форм II дієвідміни: *клэдыть* ‘кладе’ (ПФП I, 296), пор.: “В мэнэ свэкруха – нэ матюнка. Да клэдыть мэнэ пузній сэбэ” (ПФП I, 296).

Флексія *-ет’* у формі 3 особи множини дієслів II відміни постала фонетичним шляхом – внаслідок підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [’а] < *е до [’е]: *носеть, просеть* (ПФП II, 385), пор.: “Мэд, выно носеть, батэнька просеть, дівоньку намовляють” (ПФП II, 385). Зрідка дієслова II дієвідміни в 3 особі множини на рівні флексії відбивають аналогію до відповідних форм I дієвідміни: *мочуть* (ПФП I, 96), пор.: “Ой ты, бородайку, старосэнькій дідку, ой, як-як лёнок мочуть?” (ПФП I, 96).

Одна з релевантних рис говірок пінського ареалу, що засвідчена в аналізованих фольклорних матеріалах, – специфічна форма теперішнього часу дієслова *бути*, що історично пов’язана з формою 3 особи однини, а нині вживається стосовно всіх осіб: *есьтя* (ПФП I, 320), пор.: “Есьтя в мэнэ два браточки дай обыдва выноваты” (ПФП I, 320).

У говірках берестейсько-пінського Полісся відзначено велику частотність простих форм майбутнього часу дієслів недоконаного виду. Для прикладу наведемо форми 1 особи однини: *січыму-рубатыму* (ПФП I, 78), 3 особи однини: *йтімэ* (ПФП I, 285), *болетымэ, розуметымэ* (ПФП II, 251),

цоловатымэ (ПФП II, 252) та ін., пор.: „*Сухую елыну січыму-рубатыму, а до матэнькы в гостыну буватыму*” (ПФП I, 178); „*Дубцом – то болетыме, словцэм – розуметымэ*” (ПФП II, 251). У формах 1 особи множини представлено усічений варіант флексії *-мо* < *-мемо*: *стоятымэ, топтатымо* (ПФП II, 455), *пытымэ, йістымэ* (ПФП II, 217), пор.: „*Чы мы довго тут стоятымэ, траву-мураву топтатымо*” (ПФП II, 455). В одній говірці представлено специфічний локалізм – форму 3 особи однини *будэ знатымэ* (ПФП II, 107), яку можна витлумачити як результат контамінації простої і складеної форм майбутнього часу дієслова недоконаного виду, пор.: „*Е в тэбэ дружок ля того, будэ знатымэ, казатымэ ой, да за тэбэ, молодого*” (ПФП II, 107).

Деякі діалектні відмінності простежено в системі форм наказового способу дієслів. Так, у 1 особі множини представлено фонетично зумовлені флексії *-имо* або *-емо*, де [и], [е] – типові для цього ареалу рефлексії **ѣ*: *колышымо, подэржымо, однэсымо* (ПФП I, 332), *ходэмо* (ПФП I, 288), пор.: „*А сёння Купайло, завтра Ян, ходэмо, жоночки, в зэлён гай*” (ПФП I, 288). У формах 2 особи множини наказового способу в усіх говірках домінують закінчення *-іте* або *-ите* з тими ж типово поліськими рефлексіями **ѣ*: *нарадїтэ, положїтэ, ны шумїтэ* (ПФП I, 131), *колотїтэ, наложїтэ* (ПФП I, 153), *судїтэ* (ПФП I, 181), *посэчїтэ* (ПФП I, 250), *жнїтэ, познїтэ* (ПФП I, 313), *подождїтэ, подожднїтэ* (ПФП I, 336), *зовїтэ* (ПФП I, 386), *зловїтэ* (ПФП I, 437), *пустїтэ, садїтэ* (ПФП I, 450), *ломнїтэ* (ПФП II, 172), *вэдытэ* (ПФП II, 87), *ходытэ* (ПФП I, 222), *бэрытэ* (ПФП I, 21), *їдытэ* (ПФП II, 303), *наварытэ, трасытэ, купытэ* (ПФП II, 367), *бэрытэсь* (ПФП I, 357) та ін., пор.: „*Сусїды запроханы, да кышэні трасытэ, коровая купытэ*” (ПФП II, 367); „*Козака хороняць, то й мынэ нарадїтэ, в одну яму й обое положїтэ*” (ПФП I, 153). Форми 2 особи однини наказового способу засвідчують більшу супроти літературної мови частотність нульової флексії, що є, очевидно, результатом аналогічного вирівнювання: *вынэсь, выкоть* (ПФП I, 152), *вывэзь* (ПФП I, 162), *вывэдь* (ПФП I, 167), *высыльса* (ПФП I, 426) та ін., пор.: „*Выкоть, выкоть тры*

барілки налыўкы” (ПФП I, 152); *“Радуйса, нэбо, высьльса, зэмлё”* (ПФП I, 426). У формах 2 особи однини наказоваго способу дієслів з відкритими односкладовими інфінітивними основами на [и] прстежено усічення кінцевого [й]: *бі* (ПФП II, 253), *ны, вылли* (ПФП II, 203) та ін., пор.: *“Ны ны, сынку, пэршую чарку, вылли коню на грывоньку”* (ПФП II, 203).

Більшість проаналізованих діалектних явищ у системі дієслівних форм – власне українські інновації, ареал яких продовжується щонайменше в решті північноукраїнських говірок.

Умовні скорочення назв джерел

ПФП I – Раговіч У.І. Песенны фальклор Палесся. – Том 1. Песні святочнага календара. – Мн.: Чатыры чвэрці, 2001. – 527 с.

ПФП II – Раговіч У.І. Песенны фальклор Палесся. – Том 2. Вяселле. – Мн.: Чатыры чвэрці, 2002. – 592 с.